

המושג ליברליזם בשפה הערבית של המאה התשע-עשרה הערות על חקר מושג במחלוקת

ליברליזם הוא מושג שהתפתח בארצות המערב ומזוהה בעיקר עם המערב. לכן לא מפתיע שמחקרים רבים שעסקו בליברליזם בתרבות דוברת הערבית נכתבו מתוך גישה אירוצנטרית שהדגישה את זרותו של המושג בהקשר של המזרח התיכון. כדי לבחון איך התפתח הליברליזם בשפה הערבית וכיצד הבינו ופירשו אותו, ואא'ל אבו-עקסה מציע קודם כול לחלץ את המושג מהממד המערבי והאוניברסלי שלו ולמקם אותו בתוך התרבות, השפה והשדה הסמנטי שהוא מתקיים בהם. הוא מדגים שני מושגים מרכזיים של הליברליזם בשפה הערבית: הראשון נקשר בסובלנות חברתית ודתית והשני באופי המשטר וחלוקת הכוח הפוליטי.

העוסקת בליברליזם בהקשר של הערבית, יציג את המחלוקת העולה במחקר סביב המושג וינסה לחלץ מהדיון כמה תובנות בעניין פיתוח מחקר עתידי שנשען על המתודה המושגית (Begriffsgeschichte).¹ לצד הדיון המתודולוגי, חלק זה יבחן את תרומת המתודה המושגית לערעור על הממד האירוצנטרי והאוניברסלי של הליברליזם כפי שהוא מוצג באופן רווח במחקר. בחלק השני תיושם מתודה זו להצגת שני מושגים מוקדמים על ליברליזם בשפה הערבית. מושגים אלה יוצגו על רקע הפרשנויות הרבות שהתפתחו למושג חופש סביב אמצע המאה התשע-עשרה.

מייקל פרידן ומארק סטירס טענו שהאידאולוגיה הליברלית היא האידאולוגיה הדומיננטית ביותר בעולם המפותח, ושחרף דומיננטיות זו התפיסה הרווחת שלה שגויה במידה רבה.² החלק האחרון של הטיועון מתחזק עוד יותר בכל הנוגע להבנת הליברליזם באזורים שמחוץ לאירופה. מבט מהיר על העבודות הבוחנות מושג זה בשפה הערבית מוביל לכמה מסקנות. הראשונה היא שיותר מכל מושג פוליטי אחר, ליברליזם מצטייר במחקרים במונחים לא היסטוריים, קרי כאלה שאינם מבוססים על ניתוח של השפה בת הזמן ועל ההקשר ההיסטורי. המשמעות של המושג כפי שהוא מוצג במחקר היא תוצר של רטרופקטיבה, כלומר תפיסה שהתעצבה לאור השפעה קיצונית של מאורעות בני זמנו

בהשפעת האירועים שעיצבו את החברה ואת הפוליטיקה המודרנית, כגון עליית הכלכלה הקפיטליסטית, התיעוש, הגלובליזציה הקולוניאלית והמהפכות הטכנולוגיות, עברה השפה הערבית טרנספורמציה רחבה. בין המערכות הרעיוניות המורכבות שהלכו והתעצבו במאה התשע-עשרה התפתח המושג ליברליזם.

ההנחה המרכזית של הפרשנות ההיסטורית של המושג ליברליזם במאמר זה היא שלמידת הטרמינולוגיה של הליברליזם היא תנאי הכרחי להבנת המורכבות של המושג ולהשוואת התפתחותו עם אזורים אחרים. בהקשר של הערבית, מחקר כזה לא נעשה כלל. בחלקו הראשון, מאמר זה יתמקד בהערות ביקורתיות על ההיסטוריוגרפיה

ד"ר ואא'ל אבו-עקסה מלמד בדרגת מרצה בחוג למדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים ומומחה להיסטוריה של מושגים במזרח התיכון. ספרו האחרון עוסק במושג החופש בעולם דובר השפה הערבית במאה התשע-עשרה. פרסומים נבחרים: *Freedom in the Arab World: Concepts and Ideologies in Arabic Thought in the Nineteenth Century* (Cambridge University Press, 2016); "The Construction of the Concepts 'Democracy' and 'Republic' in Arabic in the Eastern and Southern Mediterranean, 1798–1878", *Journal of the History of Ideas* 80:2 (2019), 249–270

דוא"ל: wabu@mail.huji.ac.il



קהל נאסף להכרזת החוקה העות'מאנית, איסטנבול, 23 בדצמבר 1876

של ההיסטוריון על הכתיבה ההיסטורית. להבהרת נקודה זו, מספיק להציג את ההבדלים של השימוש בטרמינולוגיה בין שני חיבורים בולטים שפורסמו בתחום ההיסטוריה האינטלקטואלית של העולם הערבי והפכו למודל חיקוי בחקר היסטוריה אינטלקטואלית במזרח התיכון. הראשון הוא של המילטון גיב, מגמות מודרניות באסלאם משנת 1947, והשני הוא המחשבה הערבית בעידן הליברלי שפרסם אלברט חוראני בשנת 1962. שתי העבודות עסקו בערך באותו נושא ועשו שימוש בטרמינולוגיה שונה לתיאור תוכנם של הרעיונות הנבחרים. גיב, שכתב לפני פרוץ המלחמה הקרה, או לפחות בימיה המוקדמים, השתמש במושג "מגמות מודרניות" כדי להדגיש את המתח הקיים בין נושא המחקר – רעיונות מודרניים – ובין הרעיונות המסורתיים.³ חוראני כתב בעיצומה של המלחמה הקרה והשתמש במושג "העידן הליברלי" כדי להדגיש את ההבדל בין הנושא שהוא בוחן ובין מחשבה לא ליברלית שהייתה דומיננטית בעולם הערבי בזמן כתיבת הספר, לאחר מלחמת העולם השנייה.⁴ סדרה של הפיכות צבאיות התרחשו בעולם הערבי בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים. רפובליקות בשליטת קצינים הפכו למודל נפוץ ועימן שיטת משטר שביטלה את הפלורליזם לטובת מפלגה המונית ויחידה. זו הייתה תקופה שבה המושגים הדומיננטיים התעצבו סביב שני רעיונות מרכזיים – פאן-ערביות וסוציאליזם. באווירה מהפכנית ואנטי-קפיטליסטית זו, הצירוף "עידן ליברלי" נראה מתאים לתיאור האידיאלים ששלטו בכיפה הרעיונית לפני מלחמת העולם השנייה. בשני המקרים, השיקול לבחור במונח "ליברלי" או "מודרני" הושפע בצורה דומיננטית מהאווירה הרעיונית בת זמנו של המחקר. במובן הזה, הבחירה בטרמינולוגיה הייתה קשורה בהלך רוחו של ההיסטוריון יותר מאשר בטקסט ההיסטורי עצמו. שימוש אנכרוניסטי בטרמינולוגיה הוא גישה נפוצה מאוד בלימוד המזרח התיכון. כך, במושגים כגון "ליברלי", "מערבי", "חילוני" ו"מודרני" נעשה שימוש רחב ביותר כמושגים נרדפים, אף שהם מכילים הבדלים מהותיים ביותר מבחינת משמעות, תוכן וגנאלוגיה. מיותר לציין שמה שמתואר כ"מערבי" או "חילוני" או "מודרני" איננו בהכרח ליברלי.⁵ המסקנה השנייה נגזרת מהתמונה שהוצגה בפסקה הקודמת: ההיסטוריה האינטלקטואלית של הרעיון הליברלי כפי שהיא מוצגת במחקרים רבים מובילה לחוסר התאמה בין הטרמינולוגיה שנעשה בה שימוש בהיסטוריוגרפיה ובין המשמעות העולה מהשפה ההיסטורית של הסובייקט, כלומר זו שנעשה בה שימוש בזמן ובמקום מסוים בעבר. השימוש בליברליזם רווח בין חוקרים לתיאור אווירה פוליטית של חלק ממדינות ערב במחצית הראשונה של המאה העשרים,

במיוחד בעשורים הראשונים. סביר להניח שהסכמה רחבה זו בקרב חוקרים נובעת מהעובדה שבאותן שנים השפה הערבית הכירה את המושג ליברליזם כמילה לועזית בשפה הערבית או כזו שעברה תרגום לערבית, אבל היא נובעת גם מן העובדה שהמושג עבר תאורטיזציה ונעשה בו שימוש באותה תקופה – במיוחד במצרים. צעד בולט לאותה בנייה של המושג קשור בשמו של אחמד לטפי אלסיד (1872–1963), אחד ההוגים והפוליטיקאים הבולטים ביותר שתרמו לביסוס הרעיון בעשורים הראשונים של המאה העשרים. באחד ממאמריו בעיתון אלג'רידה ("העיתון") הוא צידד ברעיון של "מד'הב אלח'ריה" או "מד'הב אלח'ריין", האסכולה של החופש או הליברליזם.⁶ כשעבודות על היסטוריה אינטלקטואלית ערבית בוחנות את השנים שקדמו לעבודתו של אחמד לטפי אלסיד, השימוש במושג ליברליזם נעשה שנוי במחלוקת ומעורפל מבחינת משמעות ותוכן.⁷ לצד המחלוקת המתודולוגית שתורמת למגמה זו, ההיסטוריה המוקדמת של המילים שסימנו את משמעות הליברליזם עדיין לא נחקרה.

המסקנה השלישית נוגעת לממד האוניברסלי של המושג ליברליזם. השימוש במונחים אוניברסליים לתיאור מושג מקומי ללא רגישות מוגברת למרחב הלשוני שהמושג מתעצב בו מטשטש את הממדים הפרטיקולריים ומוביל לתפיסות מוטעות על משמעות. גישה זו של שימוש במונחים אוניברסליים רווחה מאוד בשנים שבהן תאוריות מודרניות שלטו בכיפת המחקר במדעי הרוח והחברה. המערב הצטייר כמרכז, וההתרחשות ההיסטורית בארצות סביבו תוארה במושגיו. אם נעדין שוב בעבודה הקלאסית של חוראני, "המחשבה הערבית" נבחנה מנקודת ההשקפה של "העידן הליברלי" האירופי.⁸ המושגים הפוליטיים הערביים תוארו לאור התרחשויות שהיו באירופה, בהיותה מטרופולין תרבותי-נורמטיבי. נוסף על כך גישה זו עסקה בצורה מודגשת בהיבט הסינכרוני, כלומר זה שהתמקד בהשפעה האירופית – בעיקר הצרפתית – על המושג, ולא ייחסה חשיבות גדולה להיבטים הדיאכרוניים, כלומר אלו שנגעו להשפעת תרבות הערב על המושגים המודרניים, מתוך הנחה שהמודרניות היא נתק עם תרבות הערב. המושג ההיסטוריוגרפי שהתבסס על אותן תפיסות אפיסטמיות עשה שימוש במונחים מערביים, מתוך הנחה שהם אוניברסליים, וגיבש תפיסה הומוגנית על ליברליזם, מעין מודל שאפשר להבינו דרך ההיסטוריה של המערב בלבד; יש ליברליזם אחד ומקורי ואילו בשאר האזורים נוצרו חיקויים מיובאים וקרובים למודל המקורי. בהקשר של לימוד המזרח התיכון, הסטייה הנורמטיבית מהמושג המערבי נתפסה בדרך כלל כסוג של עיוות והוסברה בחוסר מקוריות. השיח המתייחס

לרעיונות במושגים של חוסר מקוריות וייבוא אומץ בקרב חוקרים שהלכו בעקבות תאוריות פוזיטיביסטיות וגם בקרב אחרים, שביקרו את התפיסה הראשונה מתוך נקודת מבט פוסט־קולוניאלית.⁹ בכל המקרים, מחקרים אלה חידדו את התפיסה של זרות המושג הליברלי בתרבות הערבית דרך שימוש בלתי מבוקר במושגים כמו "התמערבות" (המסמנת התנתקות מהזהות המקומית וסטייה מאורח החיים ה"מזרחי" וה"מסורתי"). הגישה האירוצנטרית של המושג עיצבה נרטיב ליניארי המתייחס לתופעה הליברלית במקרה הערבי והאסלאמי מתוך תפיסה של ניכור. הזרות האונטולוגית של הליברליזם, שנוצרה בעקבות גישה זו, היא אולי האתגר המרכזי ביותר לחוקרי הרעיון בהקשר "מזרחי" או "אסלאמי".¹⁰ הקשר בין מערב לליברליזם מצטייר במחקרים כאינהרנטי, והעיסוק בליברליזם מחייב את החוקרים בצורה ישירה או בלתי ישירה לתת את דעתם גם על שאלה זו. בולטות המחקרים המדגישים את הקשר בין מערב לליברליזם ומשתמשים בו לשם סימון הגדרות נורמטיביות של "המערב" כערך אידאולוגי שונה או מנוגד ל"מזרח" או ל"עולם האסלאם" – כפי שבא לידי ביטוי, לדוגמה, בתזה המפורסמת של סמואל הנטינגטון על התנגשות הציוויליזציות – מחייבת את חוקרי האזור להיות מעורבים בשיח תאורטי רחב שאיננו נוגע רק בהיסטוריה של מושג זה במובן הצר.¹¹

לצד עבודות שהגיעו מביקורת השיח והתמקדו בממד של רשתות כוח ועוצמה כממדים מעצבים לקשר שבין "מערב" ל"מזרח", התעורר בשנים האחרונות עניין מחודש בתוכן האידאולוגי של המושגים "מזרח" ו"מערב" בקרב חוקרים מתחום ההיסטוריה של הרעיונות. עבודות אלה התמקדו בהיסטוריוזיה של המושגים ובהדגשת הממדים ההיסטוריים של עיצובם ובכך הן תרמו, במישרין ובעקיפין, לפירוק תפיסות מהותניות על אותם מושגים: המערב הוא מושג אידאולוגי, לא גאוגרפי, והשדה הסמנטי שלו התכווץ והתרחב לאורך ההיסטוריה המודרנית. גם התוכן ההיסטורי שהמושג הזה מכיל – רושם של קשר קוהרנטי בין העבר ההיסטורי של יוון ורומא לאירופה המודרנית – הוא שריד היסטוריוגרפי של העת המודרנית. מסקנותיהן של עבודות אחרונות אלה, גם אם נעשו בתחומים שאין להם קשר למזרח התיכון, מערערות על התפיסה המהותנית־אידאולוגית הרווחת של המושגים "מערב" ו"מזרח" בחקר המזרח התיכון.¹²

עקב ההתבססות על ניתוח שפות לאומיות בחקר רעיונות, גם הממד ההומוגני והאוניברסלי של הליברליזם התערער והתפרק לטובת פלורליזם של נרטיבים שיש בהם דגש על הפרטיקולרי גם בתוך ה"מערב" עצמו. הרעיון

הליברלי התעצב בצורות מגוונות בהתאם לטיפוגרפיה של השפה ולהקשר ההיסטורי של כל אזור ואזור. מרגריט פרנו, היסטוריונית של המושגים, פרסמה סדרת מאמרים המבליטים את הליקויים של השימוש במושגים אוניברסליים אירופיים בלימוד אזורים מחוץ לאירופה. באמצעות ניתוח הקשיים שמעורר השימוש במושגים אנליטיים מערביים בהקשר של הודו, היא הדגישה את החשיבות הקריטית של שיתוף האזורים השונים בדיון באמצעות פיתוח מונחים אנליטיים שאינם מבוססים על אלה שיכולים לקרוא את קורפוס המקורות ולתת לו פרשנות היסטורית בשפה המקומית ולא על אלה שעושים שימוש ב"קטגוריות האוניברסליות הישנות המבוססות על הניסיון האירופי הפרטיקולרי".¹³ הפרשנות ההיסטורית המוצעת מכוונת אם כן לגיבוש מושגים אנליטיים המתבססים על הטקסט והשפה ההיסטורית והזמנית ושואפת להחליף את הנרטיב הליניארי על ליברליזם.

האידאולוגיה הליברלית אינה אחידה. היא חלק ממשפחה של אידאולוגיות שיש ביניהן מכנים משותפים ודמיון, עם לא מעט ניגודי משמעות. הרבגוניות מעוררת מתחים, תחרות על פרשנות ודגש על רכיב אחד לעומת אחרים. דינמיקה זו יוצרת מגוון גרסאות ותתי־גרסאות לאותה אידאולוגיה.¹⁴ החתירה למחקר השוואתי של הליברליזם המבוסס על ניתוח סמנטי ומושגי קיבל בשנים האחרונות דחיפה חזקה. חקר הליברליזם התפתח במרחבים אקדמיים המשתנים לפי בסיס דיסציפלינרי, אזורי ומתודולוגי. הרחבת השימוש בגישת ההיסטוריה של המושגים אפשרה לקיים דיון בין־אזורי וכך לסלול את הדרך למחקרים השוואתיים. היסטוריון המושגים חוסה מריה רוסלס טוען שאפשר להעריך את המשמעות של המושג ליברליזם בהקשר מסוים של זמן רק מתוך נקודת מבט טרנס־לאומית. הצורות השונות שהמושג הניב מחייבות מחקר השוואתי גלובלי.¹⁵

המשמעות של הליברליזם נוצרה דרך פרשנות של סדרת רעיונות מקוריים שהעמידו מערכות מושגיות וקורפוס תאורטי יסודי מתחילת המאה התשע־עשרה. כבר בשנים המוקדמות של המאה התשע־עשרה, ובמיוחד בתקופה הפוסט־נפוליאונית, עבר המונח "ליברל" התרחבות סמנטית משימוש שסימן בעיקר משמעות חברתית ואתית למשמעות פוליטית, מתכונה חברתית או שם תואר לשיוך אידאולוגי או שם עצם. מעבר זה החל להתרחש בעשור הראשון של המאה התשע־עשרה, תחילה בספרדית ובפורטוגזית



מבט כללי על הקרב על הפירמידות, 21 ביולי 1798, ציור שמן מאת לואי־פרנסואה, ברון לז'ן (Lejeune), 1808

ובאידיאלים שלה (idées libérales). המעבר בין שימושים קדם־פוליטיים ב"ליברל" לשימושים פוליטיים שיש להם זיקה לרעיונות הנאורות היה שלב חשוב בהיסטוריה של המושג. מעבר זה התרחש בשפה האנגלית סביב שנות העשרים של המאה התשע־עשרה בהשפעה של ההתרחשות ההיסטורית כיבשת, בעיקר בספרד ובצרפת. גם המושג האנגלי סימן בשלב הקדם־פוליטי, במאות השבע־עשרה והשמונה־עשרה, תכונה חברתית אריסטוקרטית הקשורה לג'נטלמניות וללמדנות קלאסית שיוחסה לאדם החופשי (liberal arts, בניגוד ל־mechanical arts). משנות העשרים

של העולם האיברי, כולל אמריקה הדרומית.¹⁶ בשימוש פוליטי מוקדם זה הצביע המונח liberal באותן שפות על משמעות של חופש מאבסולוטיותם ודספוטיותם ועל מעבר לסדר חוקתי. המעבר הסמנטי של המושג מהעבר הקדם־פוליטי להווה הפוליטי של המאה התשע־עשרה היה סממן של פוליסמיה צומחת ואינפלציה סמנטית, שהיו למאפיינים בולטים בהיסטוריה של המושג בתקופה זו בשפות רבות באירופה ומחוצה לה.¹⁷ גם בצרפתית של שנים אלה עבר המונח טרנספורמציה משימוש בהקשרים לא פוליטיים להקשרים פוליטיים ומשמעותו נקשרה במסורת הנאורות



של צבא נפוליאון שהכוחות הצרפתיים פרסמו בשנת 1799. בשנות העשרים של המאה התשע-עשרה ציין המונח "ליברלי" בגרמנית אמונה פרוגרסיבית על ההיסטוריה ועל התבונה וכוון פוליטית נגד ממשלות הרסטורציה. בשונה מהמושג האנגלי, המושג הגרמני לא התפתח בתוך מערכת פוליטית ופרלמנטרית סדירה ולא היה לו קשר למפלגה ספציפית. נעשה בו שימוש לתיאור אופי אינדיווידואלי ועמדות פוליטיות פרוגרסיביות לא ממוסדות. היסטוריון המושגים יורן לאונהרד השווה בין התפתחות המונח במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה בשפה האנגלית,

של המאה התשע-עשרה החל המונח "ליברל" בשפה האנגלית לתאר את האידאולוגיה הפוליטית של המפלגה הוויגית ואת האמונה ברפורמה פוליטית ובמאבק אוניברסלי נגד דספוטיות. בשנות הארבעים החל הכינוי "המפלגה הליברלית" להחליף את השם האריסטוקרטי הישן. החלפת המונחים הפוליטיים הישנים בחדשים סימנה בין היתר את עליית כוחם של הבורגנים ביחס לאריסטוקרטיה.¹⁸ התרחשות דומה אירעה גם בשפה הגרמנית, שגם בה הושפע המינוח מהשפה הצרפתית. הגילויים הראשוניים של מעבר סמנטי בגרמנית התרחשו על רקע תרגום צווים

הגרמנית, הצרפתית והאיטלקית והגיע למסקנה שבגלל ההבדלים לא היה אפשר לדבר על מושג אירופי אחיד של ליברליזם. הדרך המיוחדת של הליברליזם בכל מרחב לשוני התפתחה לאור ההבדלים בהקשר ההיסטורי ובתרבות הלאומית הדתית והפוליטית בכל אזור.¹⁹ המעברים הסמנטיים של השפות הם אם כן תופעה גלובלית שאיננה מוגבלת לאירופה ההיסטורית ואינה מאפיינת אותה. הם תולדה של המודרניות על גילוייה הכלכליים, החברתיים, הטכנולוגיים והרוחניים.

בחירת המעברים האלה מחייבת התבוננות סינכרונית ודיאכרונית בטיפוגרפיה המושגית של החברות, במסורות מהעבר הרחוק שהתגלו מחדש עקב הבנת חיוניותם, במסורות דתיות וחברתיות בעלות השפעה ובשינויים מבניים בכלכלה ובארגון הפוליטי והרוחני. הצמתים של השפעה ואינטראקציה התרחבו במהלך המאה התשע-עשרה לנוכח גילויים טכנולוגיים ותהליך הגלובליזציה, ששינה תפיסות על מרחב. צמתים אלה באים לידי ביטוי בספרות נוסעים, במרחבים של כיבוש ישיר, בהקשרים של ניעות חברתית הקשורה להתפתחותה של כלכלה קפיטליסטית וגילוייה החברתיים, בדפוס ובהופעת העיתונות הפרטית ובתחיית תנועה של תרגום משפות אירופיות, בעיקר מצרפתית. בשנים שבין שנות העשרים לשנות השישים של המאה התשע-עשרה הייתה הערבית (ולצידה הטורקית) עדה למעברים סמנטיים רחבים.²⁰ בתקופה זו, השפה הפוליטית הערבית עברה תהפוכות, חידשה מושגים ישנים וקלטה חדשים, שהשימוש בחלקם שרד ובאחרים שקע. למעברים הסמנטיים של השפות הייתה השפעה מכרעת על רבדים עמוקים של תודעת הפרט בן התקופה, תודעה שנגעה בתחומים אינטימיים כגון זהות ואמונה דתית.

כחלק מהתרחשות רחבה זו התפתח בשפה הערבית עניין רב במושג חופש. כמו במקרים אחרים שבהם השתכלל המושג הישן של חופש ("חֲרִיָּה") ופיתח משמעויות חדשות ומתחרות שהליברליזם היה אחת מהן, כך גם היה במקרה של הערבית. לפני המאה התשע-עשרה סימן "חֲרִיָּה" בעיקר משמעות לא פוליטית: משמעות משפטית של חופש (בן חורין) כניגוד לעבד, משמעות אתית כגון כבוד ונדיבות ומשמעות רוחנית של חופש מהעולם החומרי, כגון זו שהתפתחה במסגרת המיסטיקה האסלאמית.²¹ לצד משמעויות אלה נעשה במושג שימוש פוליטי נדיר במסגרת המסורת הפילוסופית האריסטוטלית של ה"פֶּלֶסְפָּה". הפילוסוף האריסטוטלי בן המאה העשירית אבו נצר אלפראבי (870–950) כתב בספרו החברה הפוליטית על "עיר הריבוי" ("אַלְמִדִּינָה אֶלְגִּ'מַּאעִיָּה") ותיאר חברה שהערכים המרכזיים שלה הם שוויון ("אַהֲלָהּ מִתְּסִאֻן")

וחופש ("אַהֲלָהּ אַחְרָר"), במובן של חופש מהתערבותו של השליט.²² החופש של התושבים בא לידי ביטוי בשלטון המבוסס על רצון הנשלטים ("אַרְאֵדָה אֶלְמְרוּסִין"), בכיבוד של השליט את חופש הרצון של התושבים לחיות על פי נטיותיהם ותשוקותיהם ובתכלית הסדר הפוליטי האמור להוביל את האזרחים אל החופש ("יֻצְלֹן אֶהֱל אֶלְמִדִּינָה אֶלָּא אֶחְרִיָּה"). עיר זו, אלפראבי אומר, יכולה להיות העיר הטובה מבין הערים הבורות ("אַלְמִדִּין אֶלְגִּ'אַהֲלָה"), כלומר אלה שאינן חותרות לאושר האמיתי.²³ השימוש של הפילוסוף המאוחר יותר אבן סינא (980–1037) בצירוף "סִיֵּאֶסַת אֶחְרִיָּה וְאַלְדִּימִקְרֵאטִיָּה" (משטר של חופש ודמוקרטיה) לתיאור מודל זה של עיר אינו משאיר ספק רב שהפילוסופים דוברי השפה הערבית שכתבו על המושג בימי הביניים תיארו עיר דמוקרטית.²⁴

על רקע משמעות זה עבר המושג "חופש" במאה התשע-עשרה לשלב של פוליטיזציה מוגברת. קשר עמום בין רעיונותיה של המהפכה הצרפתית ובין המושג התעורר בשנת 1798, לאחר הפלישה הצרפתית למצרים. הצרפתים עשו שימוש ברעיונותיה של הנאורות בטקסטים ובצווים שהם הפיצו כדי לרכוש את נאמנותה של האוכלוסייה המקומית. בצווים שתורגמו מצרפתית "חופש" ו"שוויון" נקראו "חֲרִיָּה" ו"תְּסִיָּה". השימוש במילה "חֲרִיָּה" בצווים אלה הופיע בהקשר פוליטי וכחלק ממערכת מושגית שמתייחסת לחברה ולמדינה. חופש ושוויון הוצגו כשני היסודות שעליהם עומד המשטר הצרפתי ("המדינה הצרפתית המושתתת על חופש ושוויון") ונקשרו לשלושה מושגים נוספים: אומה, תבונה ומדע.²⁵ הקשר בין המושגים האלה נרקם בצרפת של סוף המאה השמונה-עשרה ונשא משמעויות מהפכניות. השילוב שעשו הצרפתים בין חופש לשוויון היה פרי עיצובם של פילוסופים כגון ז'אן-ז'אק רוסו (Rousseau). הצעד המהפכני בעבודתו היה יצירת קשר בין רעיון הזכויות הטבעיות, שכללו את שני הרעיונות חופש ושוויון, לרעיון הריבונות העממית. בצרפת המהפכנית והפוסט-מהפכנית, הקשר בין חופש ושוויון לריבונות העם הפך לבלתי נפרד מהמסורת הפוליטית הרפובליקנית.

בהשוואה למשמעות הרווחת בצרפתית, התרגום המוקדם לערבית נשא בעיני המלומדים דוברי השפה הערבית משמעות שונה. באימפריה העות'מאנית הזהות הדתית הייתה המרכיב המרכזי שהגדיר מבחינה חוקית הן את הקבוצה והן את המעמד החברתי, המשפטי והפוליטי. האימפריה חיזקה את הערכים האלה בקיום סדר היררכי: המדינה נשלטה על ידי שליט מוסלמי, קיימה את הנורמות של ההלכה האסלאמית ושמרה על איזון בין המחזיקים ב"דת האמת" ובין המחזיקים באמונה מוכרת מבחינה הלכתית,

כלומר "עמי הספר" ("אהל אלכתאב"). מושג החוק בהקשר זה היה מבוסס על שייכות אישית-דתית ולא טריטוריאלי. מושג השוויון לפני החוק והמושג אזרחות, המשלבים זכויות וחובות שוות, לא היו עד השנים הראשונות של המאה התשע-עשרה חלק מהנורמות של השלטון העות'מאני.²⁶ תהליך התקבלותם של המושגים חופש ושוויון אצל משפטנים מוסלמים החל על רקע פרטיקולרי זה. עבד אלרחמן אלג'פרי (1753–1822), ההיסטוריון החשוב שכתב על הפלישה הצרפתית, הפריך באופן שיטתי את תוכנם של הרעיונות שעלו מתוך הצו הצרפתי וטען כנגד הסיסמה "כל האנשים שווים": "זהו שקר, בערות וטיפשות. איך דברים אלה יכולים להיות נכונים, כאשר אללה העדיף אנשים על פני אחרים".²⁷ בעיני נקולא אלטרכ (1763–1828), משורר נוצרי בחצר האמיר בשיר השני (מאזור הלבנון), נתנו הצרפתים "חופש לשאר הנתינים [הלא מוסלמים]" והשתמשו במונח לציון חופש פולחן.²⁸ במושג זה נעשה שימוש בהקשר נוצרי עות'מאני כמה שנים לפני הפלישה הצרפתית.²⁹ התגובות ההלכתיות בהקשר המוסלמי הציגו בראש וראשונה אנטגוניזם כנגד הכובש הצרפתי ותרבותו. השלטון הצרפתי הקצר במצרים ובסוריה לא השאיר חותם מיידי על חיי הרוח, והרעיונות שהוא הציג נתפסו כחלק מהתעמולה שהוא ניסה לקדם כדי להתקבל בקרב האוכלוסייה המקומית.³⁰

הקשר בין הרעיונות המהפכניים על חופש ושוויון עם מסורות דתיות מקומיות הטרודוקסיות וימי-ביניים מיוחס נוצר גם הוא בשנים הראשונות של הפלישה הצרפתית. עבד אללה אלשרקאוי (1737–1812), שיח' אלאזהר בעת השלטון הצרפתי, כתב חיבור בשנת 1799 ובו השתמש במושגים שאנשי דת אורתודוקסים עשו בהם שימוש בימי הביניים בפולמוס נגד פילוסופים דוברי ערבית כדי לטעון שהצרפתים הם נטורליסטים ופילוסופים ("טבאאעיה", "פלאאספה"). אחרים בני התקופה השתמשו במונחים כמו "דִּנְיָה" ו"דִּהְרִיָּה", שגם בהם נעשה שימוש נגד הפילוסופים האריסטוטליים, כדי לציין "מטריאליזם".³¹

החשיבה על המושג והתקבלותו התרחשו על רקע כפול שכלל התעניינות מחודשת במסורות הטרודוקסיות מהעבר והתעניינות הקשורה לקדמה במדעים הלא דתיים ("אלעלום אלעקליה") שמלומדים מוקדמים של המאה התשע-עשרה נחשפו אליהם במרכזי התרבות של אירופה. המשותף לרקע זה היה עליית קרנו של הרציונליזם כסמכות בכל תחום ועניין. שילוב סינכרוני ודיאכרוני זה בא לידי ביטוי בעיסוק במושג "תִּמְדִין" (ציוויליזציה), מושג בן המאה העשירית שהושאל מהמסורת הפילוסופית של ימי הביניים ונעשה בו שימוש במאה התשע-עשרה לסימון חוויית המודרניות. למן

שנות העשרים של המאה התשע-עשרה החל המושג "תִּמְדִין" לציין צורה גבוהה של ארגון חברתי ואת האוטופיה של תהליך הקדמה. "תִּמְדִין" הפך למושג מקביל לציוויליזציה, התעצם מבחינה סמנטית ונעשה בו שימוש בכל תחום, כולל החברתי, הפוליטי והערכי. ברמה החברתית והפוליטית מושגים כגון רציונליזם, קדמה, מדע וחופש סימנו את התוכן של "תִּמְדִין" ופעלו במסגרתו, זאת לעומת צורות "נמוכות" יותר של הארגון החברתי, שסומנו במושגים כגון ברבריות ופראיות.³²

השיח על "חופש" התעצב במסגרת זו כמה עשורים אחרי הפלישה הצרפתית, בעיקר בין 1820 ל-1860. השדה הסמנטי של "חופש" התרחב מאוד וכלל משמעויות בתחום הקולקטיבי והאינדיווידואלי. בהשפעת גילויי ה"תִּמְדִין", המודרניזציה מלמעלה בדמות הרפורמות של המדינה העות'מאנית, הקמת מדינה ריכוזית במצרים ושינויים מלמטה בדמות ניעות חברתית של השכבות שהשכילו לנצל את ההזדמנויות הכלכליות שהופיעו עם הקפיטליזם והגלובליזציה, החל המונח חופש להגדיר תחומים חדשים שלא סימן בעבר. במצרים התחיל מפעל תרגומים משפות אירופיות (בעיקר מצרפתית) בחסות המדינה, ובמקומות כמו לבנון תרמה ההשפעה של בתי הספר המיסיונריים הנוצריים לאינטראקציה הבי-תרבותית שבססה את מעברי הרעיונות. גילויים אלה של המודרניות הביאו להפצת הדפוס ולהופעת העיתונות. על רקע זה התרחב העניין בהיסטוריה והופיעה מחדש כתיבה אריסטוטלית פילוסופית המושפעת מהפילוסופים דוברי הערבית של ימי הביניים.³³ שני מושגי היסוד שסביבם התעצבה והתפתחה משמעות החופש היו מוסד המדינה הריכוזית והחברה. מעורבות המדינה בחייהם של התושבים התגברה מאוד. תהליך זה בלט בצורה המובהקת ביותר במדיניות המונופול הכלכלי שהופעלה במצרים ובתהליך של השלטת חינוך אזרחי על קבוצות נרחבות באוכלוסייה. תהליכי השתלטות המדינה על המרחב הציבורי והסדרתו והתפתחות מושג אוטונומי ומדיני של חברה (קהילת אזרחים) עמדו במוקד גיבוש מושג החופש הפוליטי והחברתי.

בעשורים שבין שנות העשרים לשנות השישים הופיעו בכתבי מלומדים, בספרות המסע ובספרות המתורגמת צירופים שרתמו את המונח חופש לזכותם של שליטים לשלוט בלי התערבות חיצונית ולחופש של קבוצות לחיות בלי התערבות זרה.³⁴ לצד משמעויות אלה הקשורות לקולקטיב התפתחו בשפה הערבית גם ביטויים שרתמו את רעיון החופש לרעיון זכויות האזרח, כגון "חופש אינדיווידואלי" ו"זכויות פרט" ("חֲרִיָּה שַׁחֲצִיָּה", "חֲקֻק שַׁחֲצִיָּה", "חֲקֻק דִּיאֲתִיָּה").³⁵ השימוש בצירופים אלה

ואחרים ציין חופש מהתערבות בענייני אמונה וביטחון על הרכוש ועל החיים.³⁶ במקרים אחדים הכותבים והמתרגמים לערבית עשו שימוש במונח הטורקי. כך לדוגמה, ההכרה הפורמלית במעמדה של הכנסייה היוונית-קתולית בשנת 1834 ובזכותה לקיים את הפולחן בצורה עצמאית מהכנסייה היוונית-אורתודוקסית צוינה במונחים "בכאמל אלסרבסתייה" (חופש מלא), צירוף שהוחלף במסמכים אחרים במושג "חֶרִיָּה" (כמו בצירוף "אלחֶרִיָּה אלֶתֶאמה").³⁷ מושגים אלה הופיעו גם בצו של הרפורמות משנת 1839 ובתרגום שלו לערבית. בצו זה ציין "חֶרִיָּה" את הזכות לקניין ולחופש ביטוי וטמן בחובו רמז לאימוץ ערך השוויון כערך מנחה ליחס של המדינה לתושבים "ללא הבדל".³⁸ שני הערכים – חופש ושוויון – אומצו בידי המדינאים העות'מאנים וצוינו מפורשות בצו של שנת 1856.³⁹ מונחים אלה הפכו במידה רבה לשגורים גם בקרב התושבים ובשיח שלהם מול השלטונות. כך לדוגמה, מכובדים יוונים-קתולים כתבו בשנת 1841 לשלטונות כדי להזכיר להם את מחויבותם לחופש ולשוויון.⁴⁰

הביטוי המוקדם של קשירת משמעות החופש לעמדה פוליטית הופיע בתיאור של איש הדת המוסלמי וההוגה המצרי רפאעה אלטהטאוי (1873–1081), שהיה עד ראייה למהפכת יולי 1830 בצרפת, הגל השני של המהפכה הצרפתית. אלטהטאוי תיאר את המאורעות כהתנגשות בין שני מחנות פוליטיים: לראשון קרא "מַלְכִיָּה", תומכי המונרכיה האבסולוטית, ולשני הוא קרא "מַדְ'הַב אלחֶרִיָּה", "ארבאב אלחֶרִיָּה", "חֶרִיָּין" – "תומכי החופש", כינוי שתיאר את תומכי החוקה ומתנגדי האבסולוטיזם. כחלק מתיאורו למשמעות המושג חופש כפי שהוא חווה בצרפת, הוא טען שמה שהצרפתים קוראים לו "חֶרִיָּה" הוא מה שהמוסלמים מכנים "אלעדל ואלאנצאף" – צדק. השימוש במושג "חֶרִיָּה" אפשר לדובר השפה הערבית למקם את עצמו מבחינה פוליטית. גישה זו הולידה כמה מונחים המתארים שתי שיטות עיקריות של משטר, מונרכיה אבסולוטית לעומת משטר חוקתי (מונרכי או רפובליקני).⁴¹ משמעות הצירוף "ארץ חופשית" ("בִּלַּאד חֶרִיָּה") היה ארץ שנשלטת על ידי חוק (מדינת חוק).⁴²

בשלב מוקדם זה, השימוש הרווח במושג בהקשר מקומי התפתח על רקע התרבות הפוליטית הדומיננטית. במובן זה, המושג חופש נתפס כפרוויילגיה שניתנת על ידי השליט ("אעֶטֶא אלחֶרִיָּה"). החיבור בין הפילוסופיה של הזכויות הטבעיות ובין התפיסה הפוליטית על חופש קיבלה ביטויים מובהקים בהגות של שנות השישים והשבעים. הגותו של אלטהטאוי כמייצגת שלב מוקדם התייחסה לחופש כמושג מקביל לשלטון החוק: להיות חופשי משמע להיות במדינה

שנשלטת בידי חוק. הגדרה זו, שהוא שאב ממונטסקייה, קיבלה אצלו אופי אסלאמי שהיה מושפע ממסורות הלכתיות-חוקתיות מימי הביניים ("סִיַּאסַּה שרעִיָּה") שבהם ביקשו אנשי דת להכפיף כל פעילות במרחב הפוליטי להלכה. עקב כך ובשונה ממונטסקייה, אלטהטאוי זיהה את המושג של חוק עם המושג הלכה ואת המשמעות של מדינת חוק עם המשמעות של מדינה שבה ההלכה ממלאת מעמד חוקתי.⁴³

הטרמינולוגיה של הליברליזם

ככל שניתן לקבוע, במושג המוקדם "תומכי החופש" של אלטהטאוי לא נעשה שימוש מקומי לתיאור שיוך של מלומדים דוברי השפה הערבית לאידאולוגיה ולזרמים פוליטיים. נעשה בו שימוש לתיאור זרמים פוליטיים באירופה של תומכי מונרכיה חוקתית או רפובליקניזם. במהלך המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה המשיכו העיתונאים, האינטלקטואלים ואנשי העט לעשות שימוש בצירוף "תומכי החופש" ("אהל חֶרִיָּת אלֶאפֶכֶּאֶר", "מַדְ'הַב אלחֶרִיָּה", "חֶזַב אלחֶרִיָּה") והרחיבו את משמעותו לתיאור זרמים פוליטיים באירופה, ובהם זרמים סוציאליסטיים, אנרכיסטיים, ליברליים ומהפכניים. באופן רופף, מונח זה תיאר את כל הזרמים הפרוגרסיביים במפה הפוליטית של התקופה.⁴⁴ לעומת משמעות כללית זו ולנוכח אירועים שהתרחשו בשנות השישים והשבעים, הפך המונח לסיסמה נפוצה ולמסמן של האידאולוגיה הליברלית והקונסטלציה הרעיונית שהרכיבה אותה.

כבר בשנות השישים והשבעים של המאה התשע-עשרה היו סימנים מוקדמים למעבר בין השימוש הכללי במונח חופש ובין היותו מסמן לאידאולוגיה הליברלית באופן ספציפי. בשנת 1871 כתב העיתון הקתולי אלֶבֶּשִׁיר על ההבדל בין "מַדְ'הַב אלחֶרִיָּה", שהחל לסמן את הליברליזם, ובין "אהל אלֶאשֶׁתֶּרֶאכ", הסוציאליסטים: הראשון נגע לאמונה בחופש – הכולל את חופש העיתונות, זכות הבחירה, חופש הפולחן וחופש החינוך. המושג השני נגע למטריאליסטים ולתומכי צורות קיצוניות של רפובליקניזם.⁴⁵ מחלוקות אידאולוגיות היו באותן שנים חלק מהאווירה הכללית ששררה בערים הגדולות של האימפריה. עיתונאים בני הזמן ציינו שלאחר ההכרזה על החוקה העות'מאנית הראשונה בשנת 1876 נוצרו שני מחנות פוליטיים: קבוצה של תומכי רפורמות וחוקה, שהורכבה ממלומדים ומבירוקרטים, וקבוצה שנייה שהורכבה ממלומדי דת שטענו שהקמת הפרלמנט וההכרזה על חוקה נוגדים את עקרונות השריעה.⁴⁶

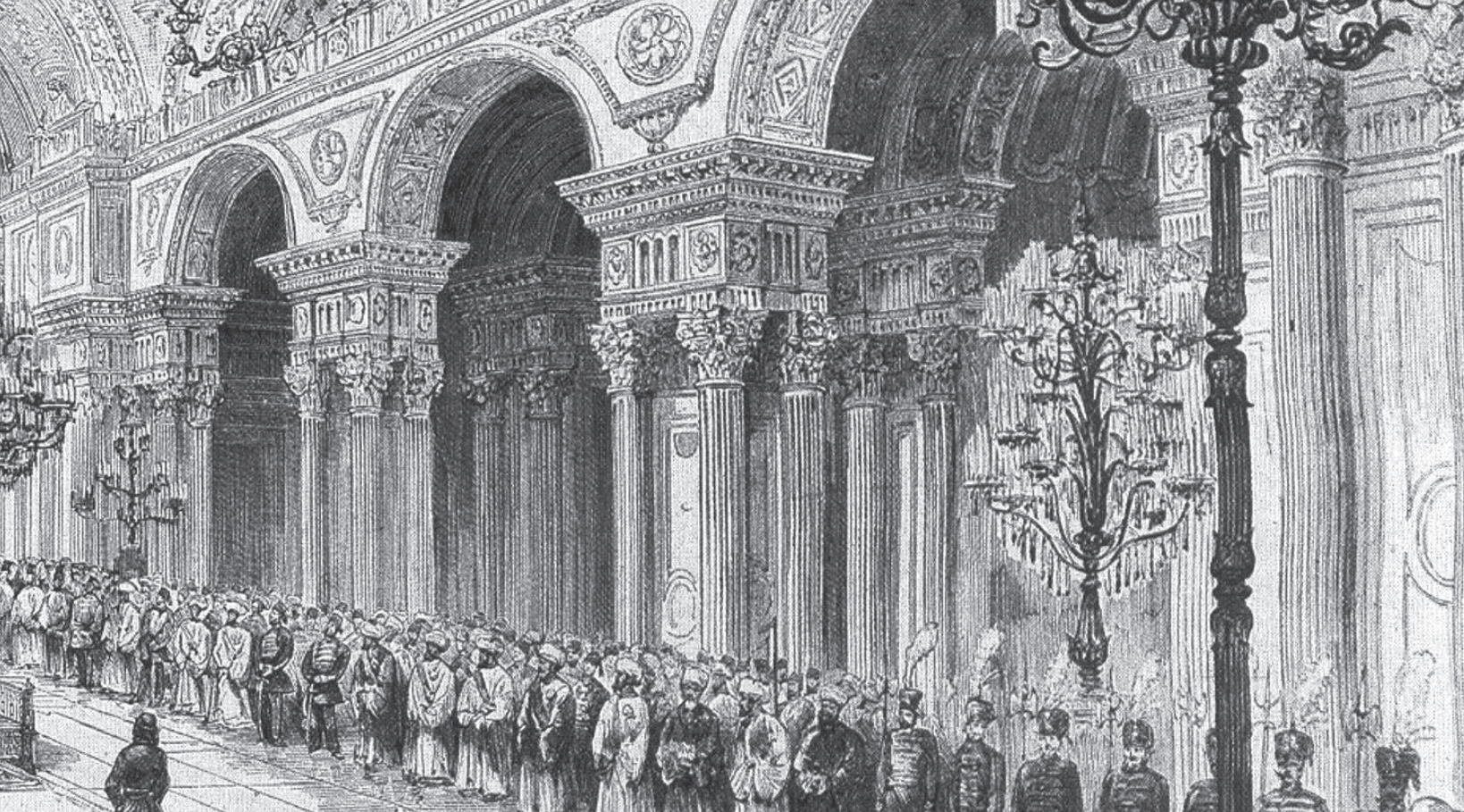


כיכר בייאזיט שבאיסטנבול מוארת בעששיות לכבוד הכרזת החוקה העות'מאנית, 23 בדצמבר 1876

הוא כתב שהמשמעות של ליברל היא "תומכי הסובלנות" ("מסאמחין").⁴⁸ שני מושגים אלה התפתחו והתבססו בטקסטים שפורסמו בשפה הערבית למן שנות השישים של המאה התשע-עשרה.

המושג סובלנות עבר תאורטיזציה מוקדמת בערבית אצל שני מלומדים, רשיד אל־חַדְאָח (1813–1889), שעבד בחצר של בשיר השני והיגר לצרפת בשנת 1845, ופֶטְרֶס אל־בַּסְטַאנִי (1819–1883), פילולוג ועיתונאי בולט שנולד מארנוני והמיר את שיוכו העדתי לפרוטסטנטיות.⁴⁹ שני המלומדים עשו שימוש במונח בהקשר של ההתנגשויות הדתיות בין נוצרים, דרוזים ואחר כך גם מוסלמים באזור הלבנון ולאחר מכן בערים אחרות בסוריה, כולל דמשק.⁵⁰ את הטקסט החשוב בהקשר זה כתב אל־בַּסְטַאנִי בסדרת מאמרים שפרסם בין 29 בספטמבר 1860 ו־22 באפריל 1861. בפרסומים אלה הוא הציע רעיונות לסיום סכסוך הדמים בארצו. הוא הציג שני מושגים מנוגדים: "תַּמְדִּין" (ציוויליזציה), שמכיל ערכים כמו קדמה, סובלנות, חופש,

בשנות השישים והשבעים נעשה שימוש בשני מונחים לציון האידאולוגיה הליברלית. המונח הראשון הוא המונח הישן, "חֶרְיָה", שצבר משמעות נוספת. המונח השני הוא "תַּסְאֻמַּח" ו"תַּסְאֻהֶל" (סובלנות). השימוש במונח הראשון כמסמן למילה "ליברל" הופיע בעיתון ערבי שהתפרסם בצרפת בשנת 1859. באותו פרסום תורגם שם המפלגה הליברלית הבריטית (המפלגה הוויגית) ל"חֻזַב אַלְיִבְרָאֶל". כותב המאמר תרגם את המונח "לִיבְרָאֶל" לקוראיו בצירוף ההסבר "אוּהַבִּי הַחֻפֶּשׁ" ("מַחְבִּין אַלְחֶרְיָה").⁴⁷ תרגום שני למושג היה המילה סובלנות. במהלך שנות השישים סיקר העיתון החצי־רשמי של האימפריה העות'מאנית בשפה הערבית, אֶל־גִּ'נְאָאב, את ההתערבות הצרפתית במקסיקו ואת המלחמה הפרנקו־מקסיקנית. במאמר משנת 1867 תרגם אחמד פֶאֶרֶס אֶלְשַׁדִּיאָק (1804–1887), עיתונאי ופילולוג בולט שהמיר את דתו הנוצרית לאסלאם, את שם המפלגה הליברלית של נשיא מקסיקו בניטו חוארס (1806–1872) ל"חֻזַב אַלְיִבְרָאֶל". בניסיון לפרש את המושג הספרדי



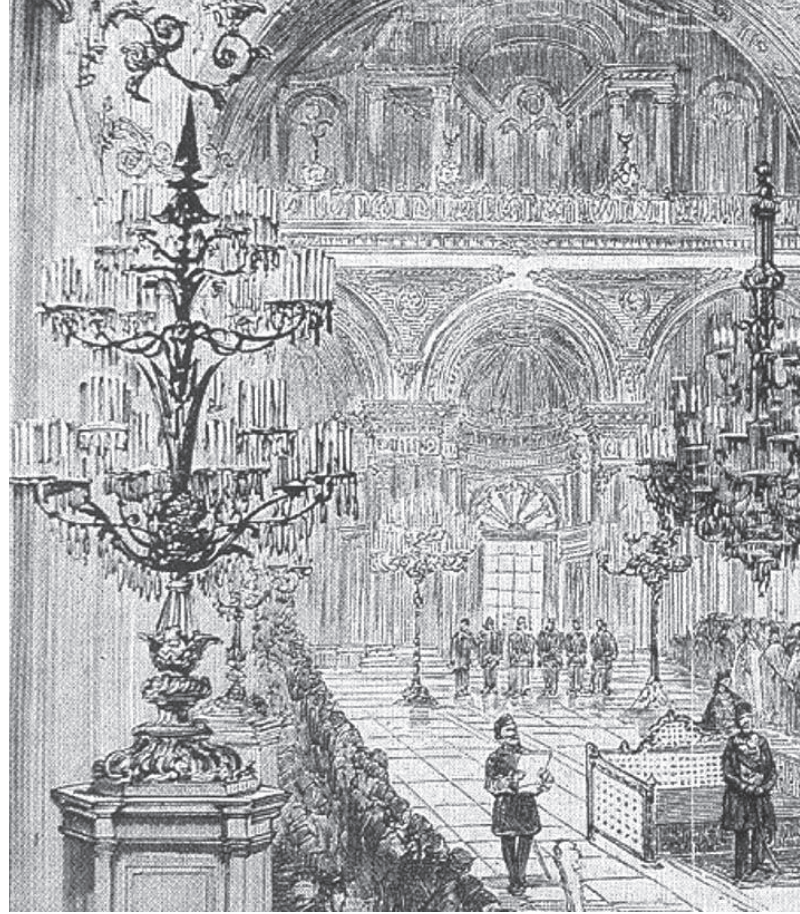
טקס פתיחת הפרלמנט העות'מאני הראשון, ארמון דולמאבהצ'ה, 1876

האינדיוידואלי את היסוד המרכזי לאותה סובלנות, ניסח את דבריו כדי לגבש פתרון תאורטי למלחמת האזרחים, שלדעתו חזרתה בתנאים החברתיים-הפוליטיים הקיימים בסוריה היא רק עניין של זמן.⁵²

תפיסה אידאולוגית מוקדמת זו מציגה קונסטלציה מושגית שמבטיחה אמנציפציה ממצב עגום המתבטא באלימות מתמשכת, בחוסר שגשוג ובאיבה לשונה מבחינה חברתית ודתית. משמעות החופש במאמרו של אלבסתאני נשענת בעיקר על המשמעות החברתית והדתית, קרי חופש אינדיוידואלי מלחץ חברתי. תמיכה ברעיונות אלה משמעה סובלנות להבדלים דתיים ועדתיים. הערך אמנם הוגדר כנגד קונפורמיות חברתית אך יש לו גם היבט פוליטי יסודי. מושג זה מערער על היסודות הדתיים העומדים במרכז הבניין הפוליטי של המדינה ואף מאתגר את מערכת הערכים הדומיננטית מבחינה פוליטית וחוקית. בהשפעת עבודתו של אלבסתאני ואחרים שהלכו בדרכו, המושג הליברלי התחיל לציין סוג מסוים של מתינות חברתית וכיבוד המרחב הפרטי, לצד ערכים שהוצגו בעבר כגון זכות הקניין וחופש דעות.

מושג אורגני זה של ליברליזם שמתמקד בתרבות חברתית של סובלנות ובמערכת פוליטית המושתתת על שוויון בין

זכויות טבעיות, הומניזם, מדע וסולידריות אזרחית; ו"ברבריות", שמכיל ערכים כגון קנאות ("תעצב"), רודנות ובורות. אלבסתאני הציע שתי נקודות מרכזיות: הראשונה היא הגדרה מחדש לחוזה החברתי-פוליטי וביסוסו על עקרון הפרדת הדת מהחוק; השנייה היא ביסוס החוק על הפילוסופיה של הזכויות הטבעיות. הוא זיהה את מקורות הסכסוכים המתמשכים בסוריה בזהות הפוליטית ובמבנים החברתיים וקידם בתגובה את רעיון הפטריוטיות, כלומר הנאמנות לזהות טריטוריאלית והיסטורית, כתחליף לזהות הפוליטית המבוססת על דת, עדה או שבט. על פי תפיסתו, אפשר להגשים סובלנות חברתית אמיתית רק עם ניתוק הדת מהחוק ועם אינדיוידואליזציה של האמונה הדתית. ברמיזה לביקורת על תפקיד החוק הדתי בקביעת אופי המדינה ויחסה לתושבים הוא טען כי אין חוק נצחי ומעל השפעות ההיסטוריה: כל מה שקשור בפוליטיקה כפוף לעניינים ארציים.⁵¹ הוא הציע לנתק את האזרחי ("מדיני") מהתחום הדתי ("דיני"); הדת צריכה להיות מוגבלת לקשר בין המאמין לאל, ואילו המרחב האזרחי צריך להיות מוגדר על פי הקשר ההדדי בין תושבי המולדת. שגשוג חברתי ותרבותי לא יכול להתרחש במקום שבו כל מחלוקת יכולה להתפרש במונחים דתיים. אלבסתאני, שראה בעקרון החופש



בצירוף "מד'הב אל'חריה" ובעקבותיו גם במונח חר שימוש מקומי לציון פעילות פוליטית ליברלית במובן הצר של המשמעות.⁵⁵ במאמרים שפורסמו בין השנים 1878 ו-1882 יצא ע'אנם נגד נטיות אוטוקרטיות ונגד שמרנות. הוא טען שהבחירות הן כלי חיוני ביותר לשלום החברתי מכיוון שהן מסדירות את המאבקים החברתיים. זכות הבחירה קשורה בעבודתו במושג "עם": "היום, כל הנתינים של הארצות המתורבתות מסכימים לתמוך בממשלות ליברליות [ה'כומא'ת ח'ריה"] שנבחרות על ידם ושיש להן הסמכות לפעול על פי רצון העם".⁵⁶ זהו אחד הטקסטים המוקדמים שמתייחסים במישרין לחיבור בין עקרון החופש, שיח הזכויות הטבעיות, רצון העם ("סלטת אלשעב") ודעת הקהל ("ראאי צאם").⁵⁷ הוא ייצג גישה ליברלית ("סיאסה ח'רה") שדגלה ברפובליקניזם אנטי-שמרני ובגישה שתומכת בהפרדת הדתי מהאזרחי.⁵⁸ גישתו זו בפרשנות של משמעות המושג חופש הייתה נדירה במרחב הרעיוני של שנות השבעים בשפה הערבית. הקישור שלו בין רעיון הריבונות העממית ובין זכויות הפרט העמיד גרסה ליברלית ממסדית שצמחה מתוך פעילות פרלמנטרית ואופוזיציונית והוגדרה כנגד סמכותם המוחלטת של שליטים.

אחרית דבר

מעבר לתפיסה האירוצנטרית והמהותנית, המושג הליברלי התפתח בשפה הערבית לאור הטיפוגרפיה המושגית והמבנים החברתיים והכלכליים של האזור. המושג התפתח בשפה הערבית במהלך המאה התשע-עשרה בתקופה מקבילה בערך לשפות אירופיות רבות. הוא התגבש במסגרת העיסוק במודל של ציוויליזציה ("תמ'דן"), שהושפע ממסורות מהעבר הערבי-אסלאמי, מההווה האירופי ומהציפיות לעתיד שנתלו בו. המעבר הסמנטי של המושג הישן "ח'ריה" והחיבור שלו לרעיונות שהגדירו את אופי ה"תמ'דן" יצר קונסטלציות רעיוניות שביניהן היה הליברליזם.

במאמר זה הוצגו שני מושגים מרכזיים של ליברליזם. מושג אורגני ראשון שנוצר על רקע אלימות דתית ועדתית ומשמעותו נסבה על רעיון הסובלנות החברתית והדתית, ומושג שני שהתפתח במסגרת מוסדית ופרלמנטרית ועיקר עניינו היה אופי המשטר וחלוקת הכוח הפוליטי. המושג הראשון נשען על חופש אינדיווידואלי והתפתח בהקשר של אנרכיה חברתית והמושג השני נוצר בעקבות הדיון על חיוניותה של חוקה ועל מגבלותיו של השליט.

במבט לאחור, שני מושגים מוקדמים אלה שרדו עד המאה העשרים ואחריה. שני הרעיונות – החופש האינדיווידואלי, העומד ביסוד המושג האורגני המוקדם,

בני אותה מולדת הונצח מאוחר יותר בהתארגנות פוליטית (ובמדיניות) במסגרת החשיבה הלאומית. רעיון הסובלנות והמתנינות נעשה אחרי אלבס'טאני לנחלתם של מלומדים שהגיעו מקבוצות מיעוט וגם של מלומדים מוסלמים בני המעמד החדש ששאפו להקים מסגרות מדיניות מודרניות. המושג הדגיש את החופש האינדיווידואלי מול החברה לעומת החופש הפוליטי שהתעצב מול סמכותו המתעצמת של השליט הריכוזי.

מושג ליברלי שני התפתח במסגרת בניית המוסדות המודרניים של המדינה העו'תמאנית. מייצג מובהק שלו הוא ח'ליל ע'אנם (1846–1903), פוליטיקאי מארזני שנולד בבירות, עבר לאיסטנבול והיה נציג בפרלמנט העו'תמאני הראשון. בקריירה הפוליטית הקצרה של הפרלמנט הוא היה מנהיג בולט באופוזיציה. לאחר שהסולטן עבדול חמיד השני החליט לסגור את הפרלמנט, ע'אנם התבקש בפברואר 1878 לעזוב את איסטנבול עם תשעה חברי פרלמנט נוספים. הוא עזב לצרפת, השתקע בפריז ונעשה אזרח צרפתי.⁵³ כמה מהעיתונים הערביים שהתפרסמו באירופה תיארו את פעילותו הליברלית במונח "חר". זה היה שימוש מוקדם במונח לתיאור פעילות פוליטית וגישה אידאולוגית בהקשר מקומי ערבי-עו'תמאני.⁵⁴ בהמשך לגישה זו, נעשה

במדינות כמו מצרים וסוריה מתוך הנחה ששלטון הרוב אינו ערך רצוי בהכרח, במיוחד אם הוא יביא לקדמת הפוליטיקה את הכוחות שנתפסו כעוינים ביותר את עקרון החופש האינדיווידואלי. לצד מודל משברי זה, תוניסיה מציגה מקרה שבו הכוחות הפוליטיים השואפים לשמר את החירויות הליברליות הצליחו להגיע עד כה לפשרה עם כוחות פופולריים ועוינים לחלק מאותן חירויות. פשרות אלה בין המחנות אחרי האביב הערבי הביאו לביסוס משטר דמוקרטי שהמשכו תלוי במידה רבה באופי הקשר בין הכוחות המתחרים.

- 1 ההיסטוריה של המושגים היא גישה שפיתחו כמה היסטוריונים ותאורטיקנים. הבולט שבהם הוא ריינהרט קוולק (Koselleck). להרחבה ראו, Melvin Richter & Michaela W. Richter, "Introduction: Translation of Reinhart Koselleck's 'Krise' In Geschichtliche Grundbegriffe", *Journal of the History of Ideas* 67:2 (2006), 348
- 2 Michael Freeden & Marc Stears, "Liberalism", in Michael Freeden, Lyman Sargent & Marc Stears (eds.), *The Oxford Handbook of Political Ideologies* (Oxford, 2013), 329–347
- 3 Hamilton A. Gibb, *Modern Trends in Islam* (Chicago, 1947).
- 4 חוראני ציין את השפעת ההקשר הפוליטי הלא ליברלי של העולם הערבי על עבודתו במבואות שכתב למאהדורה השנייה והשלישית של הספר. ראו Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798–1939* (Cambridge, 1983), vii; Gibb, *Modern Trends*
- 5 לפרסומים בולטים בתחום ההיסטוריה האינטלקטואלית של האזור הערבי במאה התשע-עשרה: Hisham Sharabi, *Arab Intellectuals and the West: The Formative Years, 1875–1914* (Baltimore, 1970); Majid Khadduri, *Political Trends in the Arab World: The Role of Ideas and Ideals in Politics* (Baltimore, 1970); Stephen Sheehi, "Arabic Literary-Scientific Journals: Precedence for Globalization and the Creation of Modernity", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 25:2 (2005), 438–448; Ibrahim A. Abu-Lughod, *The Arab Rediscovery of Europe: A Study in Cultural Encounters* (London, 2011); Peter Hill, *Utopia and Civilization in the Arab Nahda* (Cambridge, 2020).
- 6 ראו את הכותרת "אלִּחְרִיָּה וּמִדְּאֵהֶב אִלְחָפִם" ("החופש ושיטות המשטר") שהוא פרסם בדצמבר 1913 בעיתון אלִּגְ'רִידָה: אחמד לטפי אלִּסִּיד, תְּרָאט' אחמד לטפי אלִּסִּיד 1 (2008), 427–424.
- 7 להרחבה על המחלוקת שהתגלעה בין היסטוריונים על המושג ועל הניסיונות להציע הבנה חדשה, ראו Wael Abu-Uksa, *Freedom in the Arab World: Concepts and Ideologies in Arabic Thought in the Nineteenth Century* (Cambridge,



הפגנות נגד השלטון בתוניס, ינואר 2011. הכיתוב על השלט: זוהי הזהות שלי, החופש שלי, העתיד שלי

והחופש הפוליטי, העומד ביסוד המושג המוסדי והמאוחר יותר – התפתחו באזור כשני ערכים שקשריהם מתאפיינים במתח ואף בהתנגשות. מסקנה היסטורית זו על תולדות שני הרעיונות, יכולה לספק כמה תובנות על הקונפליקט שהתפתח על רקע האביב הערבי בין הדרישה לחירויות ליברליות ובין הדרישה לדמוקרטיה. בתחנות היסטוריות מרכזיות בראשית המאה העשרים ועד היום התפתחו גרסאות ליברליזם שונות, לרבות צורות שיש מתח ביניהן ובין הרעיון הדמוקרטי. מגזרים חברתיים ואינטלקטואליים המזוהים ביותר עם הערכים הליברליים נטו במקרים שונים לחבור למוסד האוטוקרטי ביותר, המלוכה או הצבא, בהנחה שהוא הגוף החזק והיחיד שיכול לשמר סוג מסוים, אם כי מוגבל, של חופש אינדיווידואלי ולטפח הלכה למעשה יציבות חברתית. היגיון זה של דספוטיות ליברלי, שהשפיע במידה רבה על המדינות הרפובליקניות לפני האביב הערבי, חזר שוב להזין את הלגיטימציה של המשטרים הצבאיים

טענו שהליברליזם בא לשרת את בני המעמד הבינוני ושהוא חותר בכיוון ההפוך מהאידיאלים שהוא מקדם (שיה השוויון מנציח אי־שוויון ושיה של הכלה חברתית מביא להרחקה). בתגובה לטיעונים אלה כתבו פרידן וסטירס שהעובדה שהשפה של ליברליזם התפתחה בכיוונים שונים ונעשה בה שימוש להגנה על קבוצה מסוימת או אינטרס גזעני אין משמעה שהליברליזם כושל וגזעני. ראו "Liberalism", Freedman and Stears.

11 דוגמה מייצגת למגמה זו אפשר למצוא בספרו של סמואל הנטינגטון התנגשות הציביליזציות (ירושלים, 2006).

12 השיח על הקשר הניגודי בין המונחים "מזרח" ו"מערב" התגבש בהקשר של מלחמת קרים (1853–1856) בין האימפריה הרוסית מצד אחד והאימפריה העות'מאנית והאימפריות הבריטית והצרפתית מצד אחר. המושגים הכילו משמעות ערכית ותרבותית מנוגדת: אוטוקרטיה מזרחית מול חופש מערבי, ריאקציה מול קדמה וכדומה. האוסף שלהלן מתמקד, בין היתר, בעמדות ששררו באזורים הגרמניים – ולאחר מכן בגרמניה – במהלך אותן שנים ואחריהן. גרמניה היא מקרה מעניין בהקשר זה מכיוון שהיא נכללה לעיתים בהגדרת "מערב" ונסוגה מאותה הגדרה בעיתים אחרות. מיותר לציין שמחלוקות אלה סביב המושג יצרו מפות מנטליות שהשפעתן על לימוד רעיונות וניכוסם ל"מזרח" או ל"מערב" הייתה מכרעת. להרחבה ראו Riccardo Bavaj & Martina Steber (eds.), *Germany and 'the West': The History of a Modern Concept* (New York and Oxford, 2017); Cemil Aydin, *The Idea of the Muslim World: A Global Intellectual History* (Cambridge, MA, 2017), 37–64.

הספר השני יצא מאותה הנחה על ההיסטוריה של המושגים "מזרח" ו"מערב", וטען שהמושג "עולם האסלאם" נוצר בערך בשנות השבעים של המאה התשע־עשרה עקב אותם תהליכים של פיתוח מושגים המעמיקים את המפות המנטליות.

13 Margrit Pernau, "Provincializing Concepts: The Language of Transnational History", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 36:3 (2016), 483–499.

14 Freedman & Stears, "Liberalism", 329–330.

15 José María Rosales, "Liberalism's Historical Diversity: A Comparative Conceptual Exploration", *Contributions to the History of Concepts* 8:2 (2013), 73.

16 השפה הספרדית הייתה גם אחת השפות הראשונות שהתקיים בהן אחד הדיונים המוקדמים ביותר בעת המודרנית על המושג דמוקרטיה. להרחבה השוואתית על המושג דמוקרטיה באירופה ראו Jussi Kurunmäki, Jeppe Nevers & Henk Te Velde (eds.), *Democracy in Modern Europe: A Conceptual History* (New York and Oxford, 2018), 1–15.

17 Rosales, "Liberalism's Historical Diversity", 70; Freedman and Stears, "Liberalism", 330.

18 Jörn Leonhard, "From European Liberalism to the Languages of Liberalisms: The Semantics of 'Liberalism' in European Comparison", *Redescriptions: Yearbook of Political Thought and Conceptual History* 8:1 (2004), 20–33.

2016), 5–17; Jens Hanssen & Max Weiss, "Language, Mind, Freedom and Time: The Modern Arab Intellectual Tradition in Four Words", in Jens Hanssen & Max Weiss (eds.), *Arabic Thought beyond the Liberal Age: Toward an Intellectual History of the Nahda* (Cambridge, 2016), 1–37.

8 בשנים האחרונות יש ניסיונות להמיר את הקטגוריה הכללית של חוראני "העידן הליברלי" ב"ליברליזם". גישה זו איננה שומרת על הזהירות שחוראני נקט בעניין ההבדל בין המושג הכללי של "העידן הליברלי" ובין המושג הספציפי והאידיאולוגי יותר של "ליברליזם". המשגה זו מטשטשת את ההבחנה המקורית ומעודדת התייחסויות כלליות הדנות בהיבטים שונים של חופש שאינם בהכרח שאובים מהמסורת הליברלית. הקשר ההיסטורי בין ליברליזם, נאורות, רציונליזם, חילוניות וחשיבה מודרנית מטושטש לטובת קטגוריה אוניברסלית של "ליברליזם" שההיסטוריון קובע מראש לאור הניסיון האירופי. גישה זו איננה מחדשת על האופק התאורטי שנעשה בו שימוש בשנות השישים והשבעים (הליברליזם כהתמערבות), ולא זו בלבד אלא שהיא גם תורמת למגמה של שימוש אנכרוניסטי במושגים. לחיבור המייצג את הקטגוריה השרירותית של "ליברליזם ערבי" ללא התחשבות ברגישות הרטרורית והמושגית של השפה הערבית ראו Meir Hatina, *Arab Liberal Thought in the Modern Age* (Manchester, 2020).

עבודות אחרות ומאחרות ניסו להיחלץ מהמסגרת הכללית של הנרטיב האוניברסלי לטובת מושגים אנליטיים הבנויים על ניתוח המקרה הפרטיקולרי, אך כזה שאיננו מתבסס על ניתוח השפה הפוליטית שיצרה הערבית. למקרים נבחרים ראו Elizabeth Thompson, *Justice Interrupted: The Struggle for Constitutional Government in the Middle East* (Cambridge, MA, 2013), 61–116; Christoph Schumann, "The 'Failure' of Radical Nationalism and the 'Silence' of Liberal Thought in the Arab World", in Christoph Schumann (ed.), *Nationalism and Liberal Thought in the Arab East: Ideology and Practice* (London, 2010), 173–189.

9 למחקרים נבחרים ראו Ibrahim Abu-Rabi, *Contemporary Arab Thought: Studies in Post-1967 Arab Intellectual History* (London, 2004), 74; Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York, 1996); Elie Kedourie, *Democracy and Arab Political Culture* (London, 1994), 103–105.

10 הביקורת הנורמטיבית על המונח באה בעיקר מבית מדרשם של פוסט־קולוניאליזם ומרקסיסטים שהעמידו טיעונים תרבותיים על הליברליזם ועל היותו אידיאולוגיה אימפריאלית שמטרתה להנציח את שליטת המערב – האדם הלבן – על ארצות לא מערביות בכלל ועל האסלאם בפרט. עם החוקרים הבולטים שמחזיקים ברעיונות אלה נמנים ואאל' חלאק (Hallaq) וג'וזף מסעד (Massad). לדוגמה נבחרת ראו מאמר של מסעד שבו הוא מציג את הליברליזם במזרח התיכון כ"מגפה": Joseph A. Massad, "The Disease of Liberalism in the Arab World", <https://www.middleeasteye.net/opinion/disease-liberalism-arab-world> (accessed 26.5.2020).

Wael Abu-Uksa, "Imagining Modernity: Language and Genealogy of Modernity in 19th Century", *Middle Eastern Studies* 55:5 (2019), 671–682.

Abu-Uksa, "Imagining Modernity"; Juan Ricardo Cole, "Rifā'a Al-Taḥṭawī and the Revival of Practical Philosophy", *The Muslim World* 70:1 (1980), 29–46.

לדוגמאות מהתקופה ראו אסד רסתם, *אלמחפוטאט אלמלכיה אלמצריה* 2 (בירות, 1941), 70; מִחְאֵאֵל אַלְדִּמְשְׁקִי, *תאאריח' חוארת' אלשאם ולבנאן* (בירות, 1912), 98; רפאעה ראפע אלטהטאוי, *תח'לין אלבאריז פי תלחיין פאריז* (בולאק, 1834), 176; in Ellious Bocthor, "Libre", in *Dictionnaire Français-Arabe* (Paris, 1829), 14.

אלטהטאוי, *תח'לין*, 67, 75; ולטיר, *מטאלע שמוס אלסיר פי וקאאע כרלוס אלתיאני עשר* (בולאק, 1841), 22, 271; ויליאם רוברטסון, *כתאב אתחאף מלוב אלומאן בתאריח' אלמבראטור שרלכאן* (בולאק, 1844), 23, 106.

אחד כתאב אלחכומה אלדימשקין, *מד'כראת תאריח'יה* (חריצה, 1926), 96; אלדמשקין, *תאאריח' חוארת'*, 88.

מכסימוס מטלום, *נבד'ה תאריח'יה פוימא ג'רא לטאאפת אלרום אלכאת'וליב מנד' סנת 1838 פמיא בעדהא* (1907), 147–162, 193–211, 330–331.

Jacob Coleman Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record* (New York, 1972), 113–16; נעמאלה נופל (מתרגם), *אלרסטור* (בירות, 1883), 4–1.

Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, 149–153; *Uss-i*; Ahmet Mithat, *Inkılâp* (Istanbul, 1877), 277–282.

מטלום, *נבד'ה תאריח'יה*, 242–251.

אלטהטאוי, *תח'לין*, 157–158, 161, 165–166.

שם, 73.

Alexandre Handjéri, "Libéral, Libérateur, Libération, Liberté, Indépendance", in *Dictionnaire Français-Arabe-Persan et Turc: Enrichi D'exemples En Langue Turque Avec Des Variantes, et de Beaucoup de Mots D'arts et Des Sciences* (Moscow, 1841), 299–397; Nassif Mallouf, "Libéral, Libre", in *Dictionnaire Français-Turc* (Paris, 1856), 414–415.

לדוגמאות נבחרות של שימוש במושגים אלה ראו *אלבשיר*, 13.5.1871; *אלבשיר*, 4.3.1871; *אלבשיר*, 2.11.1872; *אלבשיר*, 28.11.1873.

אלבשיר, 2.9.1871; *אלבשיר*, 20.4.1872.

אלג'זאאב, 12.7.1876; *מראאת אלחואל*, 22.3.1877; *מראאת אלחואל*, 4.6.1877.

עטארד, 2.7.1859.

פארס אלשדיאק, *בנז אלרע'אאב פי מנתח'פאת אלג'זאאב* 5 (איסטנבול, 1877), 118–119, 130.

לרעיונות של אלדחאדא בעניין ההתנגשות הדתית בסוריה ראו ברג'ס פאריס, 10.10.1860. לפרטים נוספים על חייו, ראו פליפ די טראוי, *תאריח' אלצחאפה אלערביה* 1 (בירות, 1913), 100–101.

19 המחקר ההשוואתי פורסם במקור בגרמנית ולאחר מכן גם כמאמר בשפה האנגלית: Jörn Leonhard, *Liberalismus: Zur Historischen Semantik Eines Europäischen Deutungsmusters* (Munich, 2001); Leonhard, "From European Liberalism to the Languages of Liberalisms", 17–51.

20 עד כה לא נעשה מחקר מקיף על התפתחות הטרימינולוגיה של הליברליזם בשפה הטורקית. עבודות בתחום ההיסטוריה האינטלקטואלית מזהות את התפתחותן של תפיסות ליברליות בהקשר עות'מאני-טורקי בתקופה מקבילה להתפתחות המושג בשפה הערבית. להרחבה ראו Andrew Arsan, "The Strange Lives of Ottoman Liberalism: Exile, Patriotism, and Constitutionalism in the Thought of Mustafa Fazil Pasa", in Maurizio Isabella & Konstantina Zano (eds.), *Mediterranean Diasporas: Politics and Ideas in the Long 19th Century* (London, 2016), 153–169.

21 מחמד אבן מנטור, "חר", *לסאן אלערב* (בירות, 2004), 82–81; Franz Rosenthal, *The Muslim Concept of Freedom* (Leiden, 1960), *Prior to the Nineteenth Century*.

22 תרגומתי את הצירוף הערבי ל"עיר הריבוי" משום שאלפראבי מפרש את שימוש במונח "ג'מאעיה" על רקע ריבוי התכליות של תושבי העיר. להרחבה ראו אבו נצר מחמד אלפראבי, *כתאב אראא אהל אלמדינה אלפאצלה* (בירות, 2002), 166.

23 אבו נצר מחמד אלפראבי, *כתאב אלסיאסה אלמדינה* (בירות, 1998), 99–101.

24 אבו עלי אבן סינא, *אלשפאא: אלמנטק* 4 (קהיר, 1958), 63.

25 עבד אלרחמן אלג'ברתי, *עג'אאב אלאת'אר פי אלתיאג'ם ואלאח'פאר* 3 (קהיר, 1998), 4–5.

Roderic Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774–1923: The Impact of the West* (Austin, 1990), 112–113; Moshe Maoz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840–1861: The Impact of the Tanzimat on Politics and Society* (Oxford, 1968), 189–199.

27 עבד אלרחמן אלג'ברתי, *מטהר אלתיקדיס בזואל דולת אלפרנסיס* (קהיר, 1998), 27–28.

28 נקולא אלתיאג'ק, *ד'כר תמל'כ ג'מהור אלפרנסאניה עלא אלאקטאר אלמצריה ואלבלאד אלשאמיה* (בירות, 1990), 63.

29 כמה עשורים לפני הפלישה הצרפתית השתמש הכומר הדמשקאי מִחְאֵאֵל בריכ במונח זה לתיאור חופש פולחן לקתולים. ראו מִחְאֵאֵל בריכ, *ות'אאק תאריח'יה ללכרסי אלמלכני אלנאטאבי* (חריצא, 1930), 133.

30 לתגובה אחרת מאותה תקופה, שמכילה משמעות ביקורתית דומה, ראו חידר אלשהאבי, *קצת אחמד באשא אלג'זאר בין מצר ואלשאם* (קהיר, 2008), 144, 146.

31 תיאור הקשר בין רעיונות אלה ובין מטריאליזם נעשה גם בחיבורים אחרים. ראו עבד אללה אלשרקאוי, *תחפת אלנאטרין פי מן ולי מצר מן אלמלוב ואלצלאתין* (קהיר, 1996), 122; אלג'ברתי, *עג'אאב* 3, 191; אלג'ברתי, *מטהר*, 28–27.

Michael Freeden, *Liberal Languages: Ideological Imaginations and Twentieth-Century Progressive Thought* (Princeton, 2009).

Jussi Kurunmäki, "On the Difficulty of Being a National Liberal in Nineteenth-Century Finland", *Contributions to the History of Concepts* 8:2 (2013), 83–95.

Jeppe Nevers, "The Rise of Danish Agrarian Liberalism", *Contributions to the History of Concepts* 8:2 (2013), 96–105.

Ben Jackson & Marc Stears (eds.), *Liberalism as Ideology: Essays in Honour of Michael Freeden* (Oxford, 2012).

Jussi Kurunmäki, Jeppe Nevers & Henk Te Velde (eds.), *Democracy in Modern Europe: A Conceptual History* (New York and Oxford, 2018).

Wael Abu-Uksa, "Imagining Modernity: Language and Genealogy of Modernity in 19th Century", *Middle Eastern Studies* 55:5 (2019), 671–682.

מקורות האיורים

INTERFOTO / Alamy Stock Photo :9 תמונה בעמודים

Sueddeutsche Zeitung Photo / Alamy :13–12 תמונה בעמודים
Stock Photo

history_docu_photo / Alamy Stock Photo :17 תמונה בעמוד

FLHCAA1 / Alamy Stock Photo :19–18 תמונה בעמודים

ASSOCIATED PRESS :20 תמונה בעמוד

50 לתרגומים נוספים של המונח "ליברל" ומונחים נגזרים אחרים
ל"תסאקל" ראו יוחנא אבכאריוס, קאמוץ אנפליזי וא-ערבני
Yuhanna Abkariyus, *English-Arabic* ;370, (1887, (בירות)
Reader's Dictionary (Beirut, 1974), 400

51 בטס אלבסתאני, נפיר סוריה (בירות, 1990), 38, 49, 57–59
52 שם, 11–9, 48–49.

53 להרחבה על חייו ראו פליפ די טראזי, תאריח' אלצחאפה
אלערביה 2 (בירות, 1914), 271–268, Robert Devereux,
*The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the
Midhat Constitution and Parliament* (Maryland, 1963),
246–248, 275

54 אלבציר, 26.5.1881.

55 אלבציר, 16.6.1881.

56 אלבציר, 1.9.1881.

57 אלבציר, 27.10.1881; אלבציר, 1.9.1881.

58 אלבציר, 25.8.1881; אלבציר, 11.8.1881.

לקריאה נוספת

Jörn Leonhard, "From European Liberalism to the Languages of Liberalisms: The Semantics of 'Liberalism' in European Comparison", *Redescriptions: Yearbook of Political Thought and Conceptual History* 8:1 (2004), 17–51.

Wael Abu-Uksa, *Freedom in the Arab World: Concepts and Ideologies in Arabic Thought in the Nineteenth Century* (Cambridge, 2016).

Joanna Innes & Mark Philp (eds.), *Re-Imagining Democracy in the Mediterranean, 1780–1860* (Oxford, 2018).

José María Rosales, "Liberalism's Historical Diversity: A Comparative Conceptual Exploration," *Contributions to the History of Concepts* 8:2 (2013), 67–82.